

In de afgelopen jaren heeft de kartuizerorde opmerkelijk in de belangstelling gestaan, met name dankzij de film 'Die grosse Stille' ('Into great silence') van Philip Gröning, die in 2005 in de bioscopen te zien was. De film bood onder meer enkele glimpen van de nachtelijke metten en lauden, die bij de kartuizers nog geheel in het Latijn en met gregoriaanse gezangen weerklinken. Veel van de liturgie bleef echter onzichtbaar, en wat betreft het gregoriaans moesten we het grotendeels met de psalmodie doen. De liturgie en het gregoriaans bij de kartuizers zijn echter de moeite waard om eens beter te bekijken.

In een drietal artikelen zal een bescheiden overzicht gegeven worden van wat er bekend is over de liturgie en het gregoriaans in de kartuizerorde.¹ Omwille van de ruimte beperk ik me tot grote lijnen en de meest opvallende kenmerken, aangevuld met een bibliografische handreiking in de noten. Na een algemene inleiding in de volgende pagina's zullen de twee volgende artikelen respectievelijk de mis en het officie bij de kartuizers behandelen, van haar vroegste geschiedenis tot aan de ontwikkelingen na het Tweede Vaticaans concilie.

Aan het einde van de elfde eeuw reisde Bruno van Keulen (ca. 1030-1101) met enkele zielsverwanten naar Grenoble, om daar onder leiding van de locale bisschop Hugo van Grenoble (1053-1132) naar een plek hoog in de onherbergzame Franse Alpen te trekken. Ze werden in juni 1084 door Hugo naar een plek in de Dauphiné gebracht, nabij het plaatsje Chartreuse (tegenwoordig Saint-Pierre-de-Chartreuse). Hier bleven zij, om als kluizenaars in gemeenschap te leven. Deze plaats zou zich ontwikkelen tot het hart van de kartuizerorde, uitgedrukt in haar naam, Le Grande Chartreuse.² Al snel nadat Bruno en zijn gezellen zich in de Alpen hadden gevestigd, ontstonden er in de directe omgeving vergelijkbare groepen, die zich lieten inspireren door de combinatie van gemeenschappelijk leven en het kluize-

naarsbestaan. Opmerkelijk genoeg waren het ook deze nieuwe groepen die na enkele decennia verzochten om richtlijnen of regels vanuit de Chartreuse. Dit verzoek leidde niet tot een regel in de klassieke zin van het woord, maar tot een brief, waarin de leefgewoonten van de gemeenschap bij Chartreuse omschreven werden: de *Consuetudines Cartusiae* van Guigo van Saint-Romain (1083-1136).³ Deze brief bestaat uit twee delen, *De monachis* en *De conversis*. Net als de cisterciënzers hadden de kartuizers (koor)monniken en broeders. De monniken wijdden hun hele leven aan gebed en studie in de stilte van hun eigen cel. De broeders maakten dit monnikenbestaan mogelijk: zij deden grof gezegd de huishoudelijke taken. Elk van de twee delen van de *Consuetudines* begint met een

serie hoofdstukken waarin de liturgie werd omschreven. In grote lijnen vormen deze hoofdstukken ook vandaag de dag nog de basis voor de liturgie bij de kartuizers.

In 1140 of 1141 vond het eerste generaal kapittel binnen de kartuizerorde plaats (wederom net als bij de cisterciënzers), waarbij de uniformering van de liturgie binnen de orde een belangrijk speerpunt was. In de periode hierna werd de liturgie verder ontwikkeld maar in de kern niet ingrijpend gewijzigd, waarna in 1259 een definitieve vastlegging van de vorm en structuur van de kartuizer liturgie volgde. Deze zou ruim driehonderd jaar vrijwel onveranderd blijven, tot aan de laatste decennia van de zestiende eeuw.

De liturgie van de kartuizers was van meet af aan duidelijk anders dan die van de klassieke benedictijnen of de nieuwe cisterciënzers: het grootste deel ervan vond namelijk plaats in de eenzaamheid van de kluis: een klein huisje van twee verdiepingen en een tuin. De kluisen van de monniken zijn door een kloostergang aan elkaar en aan de kerk verbonden. In deze kerk kwam men echter maar weinig samen: zoals in de *Consuetudines* te lezen is, vierde men alleen op zon- en feestdagen de mis, en zeker niet dagelijks zoals bij andere kloosterorden.

Weekdagen werden derhalve overheerst door het kluisenaarsbestaan. De monniken kwamen maar twee keer per etmaal samen, aan het einde van de nacht voor de metten en lauden, en aan het einde van de dag voor de vespers. (De kartuizers staan tegenwoordig bekend om hun 'gebroken nachten', doordat ze in de uren na middernacht de metten en lauden zingen. Dit is echter een wijziging uit de late zestiende eeuw: tot dan toe zongen ze, naar benedictijner gebruik, de metten en lauden aan het einde van de nacht, zodat de lauden startten bij het krieken van de dag.) Alle kleine uurtjes (priem,

dag.) Alle kleine uurtjes (priem, terts, sext, none, completen) bad de monnik in zijn kluis, met inachtneming van de liturgische koorgebruiken wat betreft zitten, staan, buigen, enzovoort. Ook alle andere bezigheden zoals studie, werk, eten en slapen deed de monnik alleen in zijn kluis.

Op zon- en feestdagen werd het gemeenschappelijk leven benadrukt; naast de conventsmis bad men (monniken én broeders) alle getijden samen in de kerk, en bovendien gebruikten zij samen de maaltijd. De maandag sloot op deze gemeenschappelijke sfeer aan: op die dag viel de wekelijkse gezamenlijke wandeling.⁴

Deze reductie van het gemeenschappelijk leven vindt zijn pendant in een drastische reductie van het liturgisch repertoire. Het relatief kleine aantal missen per jaar zorgde voor een eerste reductie. De tweede reductie vond plaats in de kalender, waar het aantal feestdagen tot een minimum beperkt werd. De derde reductie is te vinden in de kartuizer omgang met het gregoriaanse repertoire: hieruit verwijderden ze met name alle gezangen op niet-bijbelse teksten, zowel in de mis als in het officie – vermoedelijk geïnspireerd door bisschop Agobard van Lyon (ca. 775-840). Tot slot ontsnapte zelfs de mis niet aan deze 'reductionistische' geest van de kartuizers. Een achterliggende reden voor al deze beperkingen was dat men niet veel tijd kwijt wilde zijn aan het oefenen van de muziek (zie verder onder, in paragraaf 4): de monnik moest zo veel mogelijk in de stilte van zijn kluis verblijven.

2. De beperking van de heiligenkalender

De vroegste kartuizer kalenders zijn te vinden in de archieven van de Grande Chartreuse, en worden gekenmerkt door

een grote soberheid. De heiligenkalenders van Cluny en van de cisterciënzers zijn zeker twee keer zo groot. Inhoudelijk kent de kartuizer heiligenkalender een opvallende overeenkomst met de Gregoriaanse kalender, waaraan enkele typische heiligen uit de Gelasianer traditie zijn toegevoegd. Aan deze verzameling zijn vervolgens nog 34 feesten toegevoegd waarvan de oorsprong niet direct thuis te brengen is. Met name opmerkelijk is de aanwezigheid van Paulus van Thebe (15 januari), Thekla (23 september), Hilarion (21 oktober) en Silas/Silvanus (28 november, tegenwoordig 13 juli).

De soberheid van de kartuizer kalender is veroorzaakt door hun terughoudendheid in het vereren van lokale heiligen en ook door het feit dat de kartuizers maar schoorvoetend leden uit de eigen orde in de kalender opnam. De stichter Bruno van Keulen werd bijvoorbeeld pas in 1515 in de kalender opgenomen!⁵

Ook de groei van de kartuizer heiligenkalender ging veel trager dan elders: tussen de twaalfde en de veertiende eeuw kwamen er slechts 14 heiligen bij, tegenover bijvoorbeeld zo'n 45 in Cluny. Belangrijke feesten die in de loop der eeuwen zijn toegevoegd aan de kartuizer agenda zijn Triniteitszondag (mis: 1170/1180, officie 1582), Transfiguratie (1582), H. Naam van Jezus (1597), H. Hart (1783) en de Onbevleete Ontvangenis (1864). In de negentiende eeuw werden ook eindelijk enkele kartuizer heiligen toegevoegd, inclusief de beroemde Engelse kartuizermartelaren, die in 1887 heilig waren verklaard.⁶

Het effect van nieuw ingevoerde feesten op het gregoriaanse repertoire was overigens beperkt. Echt nieuwe muziek namen met grote terughoudendheid op; men putte meestal uit het commune, zelfs bij het feest van Bruno. Veel groter was het

effect op het liturgische leven van de kartuizers. Waar zij in eerste instantie zelden de mis vierden, en dus meestal slechts twee keer per dag in de kerk samenkwamen, zorgde de groei van het aantal feesten met mis ervoor, dat men steeds vaker drie keer per dag samenkwam. Uiteindelijk werd het rond 1200 ook bij de kartuizers regel om dagelijks de mis te vieren, en vanaf 1337 moest elke priestermonnik bovendien nog een privémissa verzorgen.⁷

3. De beperking van het repertoire

Zoals eerder aangegeven wordt het kartuizer gregoriaans met name getypeerd door een drastische beperking van het repertoire. Wat waren hierin nu de concrete ingrepen, en wat was het resultaat?

Het ordinarium van de mis werd beperkt tot drie Kyrie's, één Gloria, één Sanctus en één Agnus Dei. Aan het eind van de twaalfde eeuw werden hier voor hoogfeesten voor elk gezang één alternatief toegevoegd; het aantal Kyrie's bleef gelijk. In het proprium van de mis vinden we van oudsher relatief weinig niet-bijbelse teksten. Desondanks hebben de kartuizers het traditionele repertoire van Alleluia's enorm beperkt tot zo'n zestig stuks. Bovendien liet men de offertoriumverzen weg (die men te virtuoos vond), en natuurlijk ook de toevoegingen aan het misrepertoire die in de loop van de Middeleeuwen ontstonden, zoals sequensen, prosa's en tropen. Ook processies, met bijbehorende gezangen, werden eeuwenlang buiten de deur gehouden.

Uitzonderingen op het bijbels exclusivisme waren er ook: de introitus *Gaudeamus* was een vroeg voorbeeld; in de dertiende eeuw volgden de Missa *Salve sancta parens* voor Mariafeesten en in de veertiende eeuw de traditionele *Requiem* (exclusief offertorium- en communio-vers). Overigens werd dit *Requi-*

em soms toch nog vervangen door een volledig bijbelse dodenmis (*Respice*), de primitieve kartuizer dodenmis.

Ook in het officie waren er uitzonderingen op de regel; respectabele gezangen als de O-antifonen en het *Salve Regina* hielden stand. Wat betreft het officie is met name de kartuizer omgang met de hymnen interessant, die tenslotte niet bijbels zijn. In de *Consuetudines* wordt de hymne als genre nooit genoemd; vermoedelijk hebben de kartuizers in eerste instantie dus een liturgie zonder hymnen gehad! Pas in de teksten van het tweede generaal kapittel (1143, bijna zestig jaar na het begin van de kartuizerorde) worden vier hymnen genoemd: *Aeterne rerum conditor*, *Splendor paternae gloriae*, *Deus creator* en *Christe qui lux es*. Daarna breidde het repertoire van hymnen binnen de liturgie zich langzaam uit, maar het zou altijd uitermate beperkt blijven, zeker als we ons bewust zijn van de enorme rijkdom aan hymnen: de kartuizers hebben bijna vierhonderd jaar geleefd met slechts 21 hymne-teksten op 15 verschillende melodieën; aan het einde van de zestiende eeuw worden het 58 hymne-teksten op 27 verschillende melodieën.⁸

Opvallend is dat de kartuizers zich in hun ingrepen inderdaad grotendeels beperkt hebben tot het afslanken van het repertoire: de melodieën zelf lieten zij vrijwel ongemoeid, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de vele ingrepen van de cisterciënzers.

4. De koorpraktijk

Opvallend in het muziekleven van de kartuizers was de afwezigheid van een aparte schola voor de gregoriaanse gezangen. Dit had onder meer te maken met de omvang van de kloosters; meestal bestond een kartuis uit slechts twaalf koormonniken en een prior. In de der-

tiende eeuw liet de kartuizerorde wel grotere kloosters toe, zodat de *duplex conventus* voor 24 monniken ontstond. (De Grande Chartreuse zou in de veertiende eeuw ook zo'n dubbelconvent worden.) Desondanks bleef het de gewoonte dat alle koormonniken meezongen als zij dat konden. In de statuten van 1509 wordt overigens wel een minimum van acht monniken die kunnen zingen genoemd, om het officie gezongen te laten plaatsvinden.

Deze situatie had enkele concrete gevolgen voor de manier van zingen: het Credo en het Gloria werden niet responsoriaal gezongen, de verzen in het Graduale en Alleluia werd door iedereen gezongen en 'solo's' waren uiterst zeldzaam (intonaties voor de gezangen werden zeer kort gehouden). Wel waren er twee hoofdzangers, één voor elk koor. De hoofdzangers traden afwisselend op als dirigent voor iedereen – maar waren bovendien verantwoordelijk voor de orde binnen hun eigen koorhelft. Ook was er nog een *emendator* die monniken op eventuele fouten moesten wijzen.

Natuurlijk vereiste het voltallig zingen van mis en officie voorbereiding, en de *Consuetudines* voorzien hier in: op de dagen vóór zon- en feestdagen nam men na de none de tijd om samen de lezingen en wellicht de muziek door te nemen. Dit was des te noodzakelijker omdat men er naar streefde, het repertoire uit het hoofd te zingen, zeker tot het einde van de Middeleeuwen. Dit had praktische redenen (het spaarzame licht tijdens metten en lauden, weinig want dure liturgische boeken) maar kreeg gaandeweg een spirituele duiding. Tijdens het zingen zou het geblader en zoek in boeken de devotie al te zeer verstoren. Vanaf het begin van de vijftiende eeuw werd een en ander wel wat minder strikt nageleefd, maar het ideaal blijft levend, in tegenstelling tot bij

andere kloosterordes.⁹

De nadruk op het vocale werd versterkt door een compleet verbod op muziekinstrumenten in kartuizerkloosters. Ondersteuning van de zangers of verrijking van de liturgie was dus ondenkbaar; daarnaast

was ook polyfonie niet toegestaan, zodat de kartuizer monnik slechts leefde in een auditief klimaat van complete stilte, afgewisseld met de gregoriaanse melodien.

NOTEN

¹ De belangrijkste algemene literatuur over kartuizer liturgie en muziek: A. Degand, 'Chartreux (liturgie des)', in: F. Cabrol & H. Leclercq, *Dictionnaire d'archéologie Chrétienne et de liturgie*, Paris 1913, col. 1045–1071, Benoit M. Lambres, 'Le chant des Chartreux', *Revue Belge de musicologie/Belgisch tijdschrift voor muziekwetenschap* 24 (1970), p. 17–41, en Hansjakob Becker, *Die Responsorien des Kartäuserbreviers: Untersuchungen zu Urform und Herkunft des Antiphonars der Kartause* [Münchener theologische Studien, 39], München 1971, p. 30–88. Een groot deel van dit artikel is op deze literatuur gebaseerd, waar nodig aangevuld en/of gecorrigeerd door recent onderzoek. Nuttig maar niet altijd betrouwbaar is Archdale A. King, *Liturgies of the religious orders*, London, New York 1955. Van de diverse encyclopedische artikelen is Heinrich Hüsch, 'Kartäuser', in: L. Finscher, *Die Musik in Geschichte und Gegenwart: Allgemeine Enzyklopädie der Musik*, Kassel, New York 1994, col. 1804–1810, het grondigst.

² De meest informatieve biografie over Bruno van Keulen is te vinden in Gerardo Posada, Adam Wienand, et al., *Der heilige Bruno, Vater der Kartäuser: Ein Sohn der Stadt Köln*, Köln 1987. Over de kartuizerorde in het algemeen zie Marijan Zadnikar & Adam Wienand, *Die Kartäuser: Der Orden der schweigenden Mönche*, Köln 1983. Bij The Boydell Press zal binnenkort een Engelstalig overzichtswerk van Julian Luxford verschijnen, in de serie *Monastic Orders*. Een enorme hoeveelheid informatie over de kartuizers is te vinden in de honderden publicaties binnen de serie *Analecta Cartusiana* (1970-), onder redactie van James Hogg. Veel bibliografische informatie is, tenslotte, te vinden op de website van de vereniging Cartusiana, <http://cartusiana.org/>.

³ Guigues Ier le Chartreux, *Coutumes de Chartreuse* [Sources Chrésiennes, 313], Paris 2001. Recent verscheen een Nederlandse vertaling: Tim Peeters & Gueric Aerden o.c.s.o., *Gewoonten. Een leefregel voor kluisenaars in gemeenschap* [Middeleeuwse monastieke teksten, 3], Budel 2011.

⁴ Anselm M. Stoelen, 'De oude dagorde van de Kartuizers', *Horae monasticae: XXXIII* bijdragen van monniken uit Noord en Zuid bij de ruïnes van de aartsabdij Monte Cassino hoopvol het eeuwfeest gedenkend van den zaligen aartsvader Benedictus, Tielt 1947, p. 191–208, biedt een mooi overzicht van de ontwikkeling van de kartuizer dagorde.

⁵ Over de kartuizer (heiligen)kalender, zie Becker, *Die Responsorien*, p. 42–50, Emmanuel Cluzet, *Particularités du sanctoral cartusien* [Analecta Cartusiana, 99:30], Salzburg 1994 en Emmanuel Cluzet, *Sanctoral: section II, propre des saints : section III: messes votives et des défunts : section IV: conclusions du sanctoral* [Analecta Cartusiana, 99:31], Salzburg, 1994.

⁶ Benoît du Moustier and Jacques Hourlier, 'Le calendrier Cartusien', *Études Grégoriennes* 2 (1957), p. 151-161, biedt een uiterst waardevolle bijdrage aan de studie van de ontwikkeling van de kartuizer kalender.

⁷ Voor deze ontwikkelingen, zie Anselm M. Stoelen, 'De eucharistische evolutie van de oude Kartuizer-liturgie', *Studia Eucharistica. DCCi anni a condito festo sanctissimi corporis Christi 1246-1946*, Antwerpen 1946, p. 102-131.

⁸ Becker, *Die Responsorien*, p. 74-77; Francescantonio Pollice, 'L'innario certosino', *Rivista internazionale di musica sacra* 17/1 (1996), p. 289-300.

⁹ Lambres, 'Le chant des Chartreux', p. 32-33. Een kritische bespreking van wat er bij de kartuizers nu precies 'geoeffend' of 'doorgenomen' werd, en hoe dit zich ontwikkelde, is te vinden in (Anoniem), 'La récordation en Chartreuse', in: L. Dobszay, *Cantus planus: Papers read at the 6th meeting, Eger, Hungary, 1993*, Budapest 1995, p. 251-269.

Thomas Op de Coul is als musicoloog werkzaam bij de Centrale Discotheek Rotterdam. Daarnaast doet hij onderzoek naar liturgie en gregoriaans binnen de kartuizer-orde. Najaar 2010 gaf hij tijdens het congres Les Chartreux dans l'Europe médiévale et moderne (Luik) een paper over een 15e eeuwse kartuizer graduale uit Roermond (publicatie in voorbereiding)